

PALEO-AKTUEEL

NR 20 | 2009

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: zwartgepatineerde vuistbijl uit zuigkolk Haerst bij Zwolle
(foto F. de Vries, ToonBeeld, Stiens).

ISBN-9789077922460

ISSN 1572-6622

Website:

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2009, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Copyright GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoeksinstituten/gia/publications

Paleo-aktueel 20

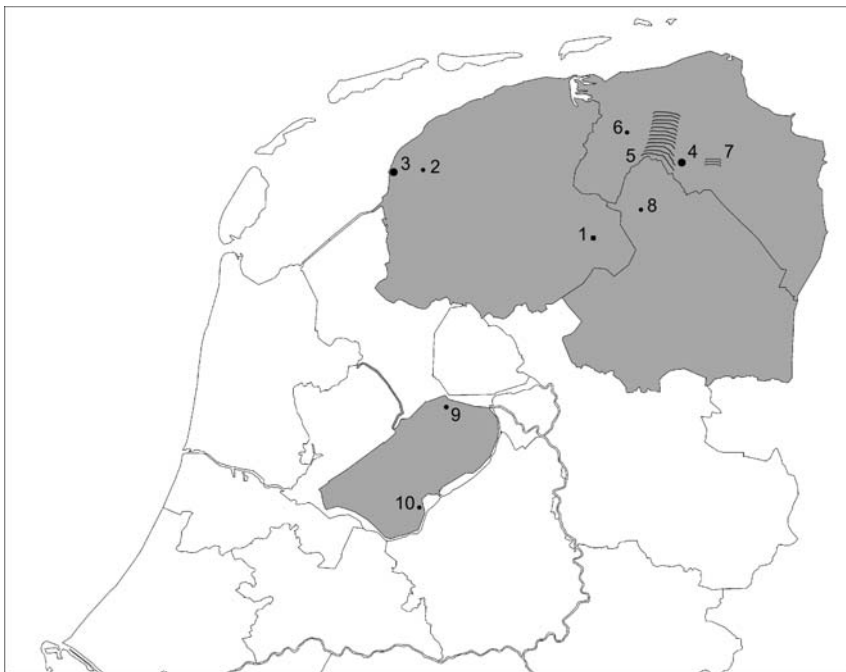
redactie

Jan Lanting
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2009

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Frankrijk, 3) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Donkerbroek/Makkinga, 2) Groot Tolsum, 3) Harlingen, 4) Groningen, 5) Middag (gebied), 6) Noordhorn-Zuidhorn, 7) Zwartdam (gebied), 8) Norg, 9) Swifterbant, 10) Scheepswrak op P 37

Voorwoord

Voor u ligt het twintigste nummer van Paleo-aktueel: een mijlpaal. Sinds 1989 is Paleo-aktueel vrijwel jaarlijks verschenen (er was één dubbelnummer). In totaal werden 534 artikelen gepubliceerd, geschreven door 254 auteurs, een verbazend groot aantal als men bedenkt dat vaste medewerkers door de jaren heen regelmatig bijdragen leverden. Het tijdschrift is in 2004 voorzien van een nieuwe vormgeving en verschijnt sinds 2008 volledig in kleur. De redactie heeft de nodige wisselingen gekend. Jurjen Bos en Mette Bierma vormden tot en met 1993 een vast redactieteam. Van 1994 tot en met 2001 voegde Otto Harsema zich bij de redactie, waarna Dick Stapert in 2002 zijn taak overnam. Na 13 jaar lang de spil van de redactie te zijn geweest, droeg Mette haar functie wegens pensionering over aan Daphne Maring-van der Pers. Martijn van Leusen heeft van 2005 tot en met 2008 als redactielid het Mediterrane onderzoek vertegenwoordigd. Daarnaast versterkt Jan Lanting de redactie sinds 2006. Vanaf 2004 wordt samengewerkt met uitgever Roelf Barkhuis, die ook andere uitgaven van het Groninger Instituut voor Archeologie verzorgt.

Wat in twintig jaar niet is veranderd is dat Paleo-aktueel lezers binnen en buiten de archeologie een impressie geeft van voorlopige resultaten van zeer divers lopend onderzoek, met name in Noord-Nederland, maar ook in het buitenland. Onderzoeksactiviteiten in landen als Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Turkije, en ook in het Arctisch gebied, zijn door de jaren heen ruim belicht. Traditiegetrouw doen zowel GIA-medewerkers als oud-medewerkers, promovendi, alumni en studenten verslag van hun onderzoek.

De in totaal zeventien artikelen in dit nummer behandelen uiteenlopende perioden, van Paleolithicum tot aan het begin van de 17^e eeuw. De eerste bijdrage betreft zwartgepatineerde artefacten uit Midden-Nederland en van een plek in de Noordzee waar recentelijk een schedelfragment van een Neanderthaler is geborgen. Twee artikelen uit nummer 19 krijgen een vervolg in het huidige nummer, namelijk de veldcampagne van het Džarylgač project op de Krim in de Oekraïne, en de discussie omtrent de functie van vuurstenen met afgeronde uiteinden uit Swifterbant. Wat betreft de eerste bijdrage ligt de nadruk op landschapsclassificatie, van belang voor de analyse van de nederzettingen, graven en andere sporen in het surveygebied. In het tweede artikel wordt na een serie experimenten meer duidelijk over het gebruik van vuurstenen als vuurmakers. Ook wordt nieuw booronderzoek bij Swifterbant besproken.

Het meest nabije onderwerp in dit nummer, zowel qua tijd als plaats, betreft de opgraving aan de Grote Markt te Groningen in 2008, waar aan de hand van funderingsresten de ontwikkeling van dit deel van de stad werd onderzocht. Zoölogie komt aan de orde met vondsten uit het Tjongerdal, zoals botfragmenten van een oeroskoe en een vuurstenen kling. Palynologisch onderzoek in de laaggelegen klei- en veenstreken van de provincie Groningen biedt meer inzicht in prehistorische bewoning in het gebied Zwartdam. Tot slot is er opnieuw aandacht voor maritieme archeologie, met het onderzoek van een scheepswrak in Flevoland door middel van een *groundtracer*-techniek; het was de eerste keer dat met behulp van non-destructief bodemonderzoek een scheepswrak werd gedetecteerd.

Als redactie hopen we ook met dit twintigste deel geslaagd te zijn in ons streven naar optimale kwaliteit van inhoud en presentatie. Hierbij willen we alle auteurs en redacteuren bedanken die in

de afgelopen twintig jaar een bijdrage hebben geleverd aan de zeer gevarieerde inhoud van dit tijdschrift. Tevens bedankt de redactie Xandra Bardet, die vanaf het eerste nummer de Engelse samenvattingen heeft gecorrigeerd. Ook de komende jaren hopen we weer op aansprekende verhalen.

De redactie

Inhoud

Voorwoord	vi
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Zwarte vuurstenen uit het Midden-Paleolithicum in Nederland	1
A. CARMIGGELT & D. STAPERT De 'biografie' van de collectie Mauern (1937-1939)	9
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Pincevent (Frankrijk) <i>revisited</i> : een winterhuis met haard	17
W. PRUMMEL, M.J.L.TH. NIEKUS, S. VAN DER MEULEN & R. FENS Mesolithische botten uit het dal van de Tjonger (Fr.)	25
D.C.M. RAEMAEKERS & J. GEUVERINK Boren bij Doug's duin. Op zoek naar vindplaatsen bij Swifterbant (Fl.)	32
E. VAN DE LAGEMAAT & I. WOLTINGE Afgeronde vuurstenen Swifterbant (Fl.): vuurmakers of afgerond voor schachting?	38
M.J.L.TH. NIEKUS, O. DE GRAAF, L. JOHANSEN, J. KRIST, D. STAPERT & P. VOS Neolithische vindplaatsen op de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn (Gr.)	43
H. WOLDRING & P. DE BOER Neolithische boeren in het Groninger kustgebied	51
W.A.B. VAN DER SANDEN Een speerpunt uit het dal van het Oostervoortsche Diep bij Norg (Dr.)	58
P.A.J. ATTEMA, J.J. DELVIGNE, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF, K.I.D. VAN DER VEER & C.G. WILLIAMSON Survey in de steppe: de tweede veldcampagne van het Džarylgač project (De Krim, Oekraïne)	62
M.C. GALESTIN Het Romeinse schrijfplankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd	69
H.J. SCHOKKER & H.A. GROENENDIJK Een Scandinavische amulet uit Middag (Gr.)	77

J.B. VEENSTRA Friesland in balans	83
F. VREDE Wat verbouwde men in De Held III (Gr.)?	91
R.F. KRUISMAN Opgraving in de stad Groningen aan de Grote Markt Oostzijde 2008	96
A.S. BERENDS Een nieuwe belangrijke vondst van majolica-bakafval in Harlingen (Fr.)	104
A.F.L. VAN HOLK Scheepswrak gedetecteerd met geofysische technieken	111

Het Romeinse schrijfplankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd

Marjan Galestin¹

Het Romeinse schrijfplankje uit de Friese terp Tolsum is al bijna honderd jaar een van de topstukken van de collectie Romeinse voorwerpen in het Fries Museum in Leeuwarden. De Latijnse tekst op het schrijfplankje is in 1917 ontcijferd, enkele jaren nadat het tevoorschijn was gekomen bij het afgraven van de terp. De tekst zou gaan over de verkoop van een (Friese) koe aan een Romein. Door deze tekst is het schrijfplankje beroemd geworden bij juristen, historici en archeologen. Niet alleen omdat het de meest noordelijk gevonden Latijnse tekst is maar vooral omdat het een document is dat ver buiten de grenzen van het Romeinse Rijk was gevonden. Kort geleden is het schrijfplankje weer onderzocht. De bedoeling was om naar dat deel van de tekst te kijken waarin een datering zou kunnen staan. Onderzoekers uit Oxford hebben met moderne apparatuur en speciale computerprogramma's het schrijfplankje grondig onderzocht. Het bleek mogelijk om de tekst te lezen en het deel van de tekst waarin de datering stond kon worden ontcijferd. Toen ook de rest van de tekst werd onderzocht, bleek tot verbazing van de onderzoekers dat de tekst anders moet worden gelezen dan tot nu toe werd aangenomen.² Duidelijk werd dat de tekst niet gaat over de verkoop van een koe. Op de plaats waar de letters van het Latijnse woord bovem ("koe") zouden moeten staan bleken de letters ad quem ("aan wie") te staan. Ook de rest van de tekst was niet goed ontcijferd, er bleken andere woorden te staan dan werd gedacht. Niet alleen de koe verdween uit de tekst maar er kwam een nieuwe tekst tevoorschijn. Deze voor sommigen misschien teleurstellende uitkomst van het

onderzoek geeft echter ook nieuwe informatie over de Romeinse tijd in Nederland en in Fryslân in het bijzonder. In dit verhaal zal kort ingegaan worden op Romeinse schrijfplankjes en hun functie, waarna de oude en de nieuwe tekst behandeld zullen worden. Vervolgens zal de betekenis van de nieuwe tekst worden besproken, en zal er aandacht zijn voor de vraag in welke context het schrijfplankje kan worden geplaatst.

Romeinse schrijfplankjes

Schrijfplankjes zijn bekend uit de hele Romeinse wereld. Teksten op schrijfplankjes werden in was geschreven, vandaar de naam wastafeltje. Wastafeltjes werden op scholen gebruikt om te leren schrijven. De tekst kon gemakkelijk worden gewist (de was werd gladgestreken) en dan was het plankje weer te gebruiken. Wastafeltjes werden ook gebruikt voor het schrijven van andere teksten, zoals overeenkomsten.

Hoe komt het dat de tekst op het schrijfplankje uit Tolsum zo moeilijk leesbaar was? Dat is omdat we te maken hebben met een handgeschreven Latijnse tekst. Dit handgeschreven Latijn, het zogenaamde Latijnse cursiefschrift, vereist kennis en ervaring om het te kunnen lezen. Maar dat is niet de enige moeilijkheid. De was op het plankje is verdwenen, de originele tekst is er dus niet meer. De letters waren echter met een scherpe schrijfpin in de was gekrast en zijn slechts gedeeltelijk in het onderliggende hout doorgedrukt. Dat maakt het lezen extra moeilijk. Een geluk is dat het plankje slechts een keer is gebruikt en dat er dus geen verschillende teksten over elkaar

Fig. 1. Schrijfplankje van Tolsum, 11,6 x 13,6 cm. De kant met de namen van de getuigen (foto Fries Museum).

heen geschreven zijn.

Romeinse juridische documenten

Het schrijfplankje uit Tolsum is vermoedelijk het middelste deel van een juridisch document dat uit drie schrijfplankjes heeft bestaan, de andere twee zijn helaas niet bewaard gebleven. In dergelijke documenten werd de tekst twee keer opgeschreven. Een tekst werd verzegeld en de andere tekst bleef leesbaar. Bij onenigheid kon een rechter de zegels laten verbreken en de originele tekst lezen. Vaak was dat niet nodig en waren de zegels van de getuigen al voldoende. De getuigen stonden immers met hun goede naam garant voor de overeenkomst.

Het schrijfplankje is aan beide kanten beschreven. Op de ene kant staat het laatste deel van de tekst van de oorspronkelijk verzegelde overeenkomst en op de andere kant de namen van de getuigen (fig. 1). Over de verticale strook tussen de namen van de getuigen liep het koord waarmee het eerste en tweede plankje waren samengebonden. Daarmee werd de tekst verzegeld en op dat koord konden bovendien de getuigen hun zegel in was drukken. Als bescherming van deze zegels diende het derde plankje, waarop de tweede versie van de tekst geschreven stond.

Ontdekking, ontcijfering en datering

In 1914 werd het schrijfplankje gevonden bij

het afgraven van de vruchtbare aarde van de terp “Groot Tolsum”. Deze terp ligt circa vijf km ten zuiden van Franeker. Volgens afspraak werden alle vondsten naar het Fries Museum in Leeuwarden gestuurd. Het schrijfplankje was een van de laatste vondsten die naar het museum werden gebracht. Het was gewikkeld in een krant en er was een briefje bij waaruit bleek dat het uit een van de onderste lagen van de terp afkomstig was (Boeles, 1917).

Al snel werd duidelijk dat het om een Latijnse tekst ging. Daarom werd aan de Groningse hoogleraar C.W. Vollgraff gevraagd om de tekst te ontcijferen en te vertalen. Vollgraff heeft met de hem ter beschikking staande midde-len de Latijnse tekst ontcijferd (Vollgraff, 1917). Dat was geen eenvoudige taak. In zijn tijd waren er nog niet zo veel Romeinse schrijf-

plankjes bekend als tegenwoordig. Ook de mogelijkheden voor fotografische opnames en vergrotingen waren veel beperkter dan nu. Het is dus niet verwonderlijk dat hij fouten heeft gemaakt bij het lezen van sommige van de letters. De tekst die hij publiceerde was opzienbarend. Het koopcontract uit Tolsum met de Friese verkoop van een koe werd wereldberoemd. Deze tekst heeft in de jaren daarna grote invloed gehad. In veel boeken en artikelen over de Romeinse handel en het Romeinse recht werd verwezen naar het koopcontract uit Tolsum. Het zal waarschijnlijk nog jaren duren voordat het tot iedere onderzoeker is doorgedrongen dat er in het verre Friesland in de Romeinse tijd geen sprake is geweest van de verkoop van een koe. De tekst zoals die door Vollgraff (1917) werd gelezen luidt als volgt:

Ik, Gargilius Secundus, heb voor honderd vijftien sestertien van Stelus, zoon van Riparius, den Beosiër, van het landgoed van Lopetejus, op de gebruikelijke wijze, zooals geoorloofd is, een rund gekocht, waarbij getuige was Cesdius, centurio van de Legio Victrix, en Mutus Admetus, centurio van de legio Rapax. Het burgerlijk recht sta hierbuiten. Gekocht onder het consulaat van Caius Fufius en Gnaeus Minicius op den vijfden dag voor de idus van September (den 9^{den} September). Dat voor de zaken naar behooren wordt ingestaan (hebben beloofd) Lilus en de veteraan Duerretus.

Titus Cesdius, zoon van Titus, van de Legio Victrix
Numerius Iunnius, zoon van Marcus
Tiberius Lievus Erepus, van de Legio Victrix, zoon van Numerius
Caius, zoon van Tiberius, Secedus
(het zegel) van den verkooper zelf.

Volgens Vollgraff moest de dag waarop de overeenkomst was gesloten 9 september zijn. Met het jaar had hij meer problemen. Uiteindelijk kwam hij uit op het jaar 116 na Chr. De Romeinse jaartelling was gebaseerd op de namen van de tweejaarlijks wisselende consuls. De namen die Vollgraff meende te kunnen lezen waren *Caius Fufius* en *Gnaeus Minicius*. Helaas komen deze twee namen niet samen voor op de lijsten van de Romeinse consuls. Om toch tot een datering te komen koos Vollgraff na veel wikken en wegen voor het

jaar 116 na Chr. omdat *Gnaeus Minicius* in dat jaar consul was.

Twijfel over context en de datering

In de loop der tijd ontstond twijfel bij onderzoekers die zich met het schrijfplankje hebben bezig gehouden. J. Bogaers uit Nijmegen uitte zijn twijfels over de vertaling door Vollgraff en over de context waarin het plankje gevonden was. De Groningse onderzoeker J. Bos is van mening dat dit Romeinse contract niet in het Friese Tolsum thuis kan horen. Bos (1996) acht

het onwaarschijnlijk dat de terp in Tolsum de primaire context van het schrijfplankje is. Volgens hem is er sprake van een secundaire context. Dat wil zeggen, een plaats waar een voorwerp terecht is gekomen nadat de primaire context was verstoord door een natuurlijke oorzaak of door menselijk handelen. Het schrijfplankje zou uit Nijmegen of uit Xanten zijn geroofd of meegenomen door een Friese terpbewoner, die daar om welke reden dan ook aanwezig was en vervolgens weer naar huis terugkeerde met het schrijfplankje.

De reden voor deze twijfel is het unieke karakter van dit document. Dat een Romeins contract zo ver van de Romeinse wereld kon worden gevonden was moeilijk voor te stellen. De Romeinse wereld eindigt volgens velen bij de Rijn, bij de *castella* en de legerkampen waar het Romeins gezag werd vertegenwoordigd door de legioenen.

Ook E. Slob had zijn twijfels. Hij dacht dat het plankje misschien een vervalsing was. Een ¹⁴C-datering bracht uitkomst. Hiermee werd aangetoond dat het plankje wel degelijk Romeins is (Slob, 1995). Een meer precieze datering kon niet bereikt worden omdat de standaarddeviatie te groot is.

Zelf had ik ook twijfels over de tekst die door Vollgraff was ontcijferd. Ik hoopte dat het mogelijk zou zijn om met behulp van een 3D-scan of met vergrotingen van digitale foto's delen van de tekst te kunnen lezen. Met name was ik benieuwd of het mogelijk was om de namen van de twee consuls te ontcijferen om daarmee tot een precieze datering van het schrijfplankje te kunnen komen.

Nieuwe technieken: een nieuwe tekst

Dankzij nieuwe technieken was het mogelijk om het schrijfplankje opnieuw grondig te bestuderen. Aanvankelijk leek het dat 3D-scans zouden kunnen helpen om de tekst beter te kunnen lezen. Dat bleek niet het geval, maar

digitale foto's boden wel een oplossing. Bij de bestudering van een sterke vergroting van digitale foto's kwam ik tot de conclusie dat de door Vollgraff gekozen datering niet de juiste kon zijn. In de Latijnse handgeschreven tekst stonden niet de letters *Gn Minicius* maar de letters *Geminus*. De door Vollgraff gelezen letter "n" is in feite de letter "e" (Galestin, 2008). De naam Geminus is die van een van de consuls uit het jaar 29. Zijn naam was *C Fufius Geminus*. Zijn naam was ook door Vollgraff ontcijferd die meende ook nog de naam van een tweede consul te lezen, *Gn Minicius*. Die naam staat er echter niet, er wordt slechts één consul genoemd, *C Fufius Geminus*. Hij bekleedde samen met *Lucius Rubellius Geminus* het ambt van consul in het jaar 29. Hoewel er in de tekst slechts een consul genoemd wordt in plaats van twee, lijkt de meest voor de hand liggende oplossing om voor een datering in het jaar 29 te kiezen. Kennelijk was, om welke reden dan ook, de naam van de tweede consul weggelaten.

Verder kwam ik niet met het ontcijferen van de tekst. Daarvoor waren specialisten nodig. Gelukkig deed K.A. Worp, deskundige op het gebied van antieke teksten uit Leiden, ook onderzoek naar het schrijfplankje van Tolsum en waren zijn collega's in Oxford bereid om met moderne technieken te proberen de tekst beter zichtbaar te maken. A.K. Bowman en R.S.O. Tomlin hebben niet alleen de beschikking over een laboratorium dat gespecialiseerd is in tekstherkenning, maar zij hebben zelf ook veel ervaring met het ontcijferen van Latijnse teksten op schrijfplankjes. Zo kwamen zij na veel gepuzzel, want het bleef een moeilijke opgave, met een geheel nieuwe lezing en vertaling van de tekst van het schrijfplankje van Tolsum. De tekst die de onderzoekers in Oxford (2009) hebben ontcijferd luidt als volgt:

[van?] –carus slaaf (?) van Iulia Secunda hetgeen ik verplicht ben terug te geven aan haar (?) of aan wie deze zaak behoort op de dag waarop hij/zij er naar zal vragen.

Overeengekomen op de zevende dag voor de calendae van Maart (23 Februari) in Giraecium (?) tijdens het consulaat van C Fufius Geminus. Quadratus handelde als tolk (tussenpersoon).

Titus Cassius, tribuun van het vijfde legioen

Miunnio, soldaat van de eenheid van de Bataven, van de centuria (?) van Bonumotus (?)

Caturix, slaaf van de genoemde Secunda

[zegel]

De nieuwe tekst is volstrekt anders dan de oude tekst. Dat komt omdat meer dan de helft van de letters nu anders gelezen zijn. Daardoor zijn ook de meeste woorden veranderd en heeft de tekst een andere inhoud gekregen. Zo bleek dat de letters die de woorden van de eerste zin vormen: *gargilius secundus* n anders gelezen moeten worden. Er blijkt nu *caro iulia secundae* te staan. De letters van het woord “koe” (*bovem*) blijken gelezen te moeten worden als “aan wie” (*ad quem*).

In de nieuwe tekst is dus niet langer sprake van de verkoop van een koe (*bovem*), maar van de verplichting tot terugbetaling van een lening aan wie (*ad quem*) het geleende op het moment dat de lening wordt teruggevorderd behoort. De nieuwe tekst is een overeenkomst die voor de zekerheid, omdat er sprake kan zijn van iemand aan wie de schuldbekentenis overgedragen kan worden, op schrift is gesteld.

De nieuwe betekenis

Het contract werd gesloten door een slaaf. Zijn naam staat links bovenaan in de tekst. Daar staat *caro*. Dat is niet zijn volledige naam. Vermoedelijk stond het begin van zijn naam op een deel van het contract dat verloren is gegaan en heette hij bijvoorbeeld *Androcarus*. Daarom is ook niet duidelijk waar de overeenkomst over gaat (vermoedelijk geld) en wie dit bedrag moet teruggeven. Bij de overeenkomst was ook *Caturix* aanwezig, de andere slaaf van *Iulia Secunda*. Verder was er een tussenpersoon genaamd *Quadratus*.

Er waren drie getuigen. Hun namen staan op de achterkant van het schrijfplankje. Alle drie hebben ze hun eigen naam geschreven, dit blijkt uit het feit dat de letters van elke naam op een andere manier geschreven zijn. Het waren *Titus Cassius*, tribuun van het vijfde legioen, *Miunnius*, soldaat van een eenheid van de Bataven onder leiding van *Bonumotus*, en *Caturix*, slaaf van de genoemde *Iulia Secunda*.

Twee personen die in dit contract genoemd worden vragen onze bijzondere aandacht. Het gaat om de vermelding van een soldaat van een Bataafse eenheid en om de vrouw *Iulia Secunda*, de eigenares van de twee slaven. In Romeinse legerkampen waren niet alleen militairen aanwezig maar ook vrouwen, echtgenotes van hoge officieren. Misschien was *Iulia Secunda* getrouwd met *Titus Cassius* die in het contract genoemd wordt. Zij was niet zelf aanwezig bij het afsluiten van het contract, waarschijnlijk was zij achtergebleven in het legerkamp *Vetera*, bij het tegenwoordige Xanten. In de omgeving van Romeinse legerkampen waren ook soldaten van hulpstroepen gelegerd. De vermelding van een soldaat uit een eenheid van de Bataven toont aan dat dergelijke eenheden al in het begin van de eerste eeuw bestonden. Tot nu toe waren die nog niet zo vroeg aangetoond en daarmee geeft de nieuwe tekst op het schrijfplankje ons dus een welkome aanvulling op onze kennis over de Bataven.

Dat brengt ons op de laatste twee ontdekkingen: de precieze datum en de plaats waar de overeenkomst werd gesloten: 23 februari

van het jaar 29 in de plaats “*Giricaemium*”. Het jaar 29 bevestigt de conclusie dat het om de consul *C Fufius Geminus* gaat die in dat jaar consul was. De precieze dag kan worden uitgerekend. De zevende dag voor de *calendae* van maart is zeven dagen voor de eerste dag in maart en dat is (beide dagen meegeteld) 23 februari. De naam van de plaats is een probleem. De letters zijn moeilijk te ontcijferen en omdat uit geen enkele andere bron deze plaatsnaam bekend is, zijn er geen aanknopingspunten om de letters te identificeren. Er is geen plaats bekend met een dergelijke naam.

Friezen en Romeinen in een nieuw perspectief?

Nu er dankzij de nieuwe ontcijfering van het schrijfplankje veel nieuwe gegevens bekend zijn geworden, is het belangrijk om de situatie in Friesland in het jaar waarin het plankje dateert, te onderzoeken. Het jaar 29 was voor de Friezen het jaar na hun bloedige opstand tegen de Romeinen. De Friezen kwamen in opstand omdat zij niet langer in staat waren om de door de Romeinen opgelegde belasting in runderhuiden te betalen. Jarenlang hadden zij wel aan die verplichting voldaan, totdat de Friezen in het jaar 28 te maken kregen met de Romein *Olennius*. Hij was aangesteld om belasting te heffen en eiste huiden ter grootte van een oeros. Voor de Friezen was dit een onmogelijke opgave want hun runderen waren niet groot, ze waren kleiner dan de Romeinse runderen. De Friezen kwamen in opstand en doodden de Romeinse soldaten die de belasting kwamen innen. *Olennius* vluchtte naar de Romeinse versterking *Castellum Flevum* waar een grote troepenmacht van Romeinen en bondgenoten de zee kust bewaakte. De Friezen achtervolgden hem en belegerden het fort. Na verloop van tijd trokken zij zich terug en toen het vijfde legioen uiteindelijk te hulp kwam, waren de Friezen al naar hun woonplaatsen teruggekeerd. Zo wordt het verhaal door de Romeinse geschiedschrijver *Tacitus* verteld.

Het lijkt voor de hand te liggen dat deze

opstand een einde maakte aan de vreedzame contacten tussen Friezen en Romeinen. De datum op het schrijfplankje geeft echter aan dat dit niet het geval was en dat de contacten binnen een jaar al weer hersteld waren. Romeinse soldaten deden kennelijk of er niets aan de hand was. Zij waren aanwezig in het noorden van Nederland en hielden zich bezig met transacties voor eigen gewin, zoals het sluiten van een privé leenovereenkomst.

Tolsum de primaire context?

Toch is het nog steeds niet zeker of het schrijfplankje wel of niet in Tolsum thuis hoort. Romeinse contracten werden overal in het Romeinse Rijk gesloten. In theorie zou het schrijfplankje dus ook uit Italië, Engeland of Roemenië kunnen komen; in die landen zijn veel Romeinse schrijfplankjes gevonden. Er zijn echter een aantal aanknopingspunten in de tekst van het schrijfplankje die erop wijzen dat het uit (de omgeving van) Nederland afkomstig is. Allereerst is dat *Titus Cassius*. Hij was een hoge officier, een tribuun, van het vijfde legioen. Dit legioen was gelegerd in *Vetera*, in de omgeving van de huidige Duitse stad Xanten. Het vijfde legioen was het meest noordelijk gelegerde legioen van het vasteland van Europa. Dat maakt dat het document in ieder geval in het noordwesten van Europa geplaatst moet worden. Een tweede aanknopingspunt is de soldaat van de eenheid van de Bataven. Deze eenheid was waarschijnlijk niet ver van het woongebied van de Bataven gelegerd. Dat was gebruikelijk in die tijd. Dat blijkt ook uit het feit dat de eenheid van de Cananefaten, het volk dat in het kustgebied woonde, als eerste werd ingezet om de opstand van de Friezen te bedwingen.

De tekst op het schrijfplankje heeft dus een relatie met een vrij groot gebied waarin ook het huidige Nederland ligt. Er is echter nog een aanknopingspunt. Op het schrijfplankje staat de naam van de plaats waar het contract gesloten werd. De letters zijn moeilijk leesbaar, maar de Britse onderzoekers menen de naam

“*Giricaemium*” te kunnen ontcijferen. Deze plaats was tot nu toe onbekend en het is onduidelijk waar deze plaats heeft gelegen. Wel is duidelijk dat “*Giricaemium*” niet de naam is van de legerplaats van het vijfde legioen. De naam kan ook niet in verband gebracht worden met namen van andere Romeinse legerkampen uit deze periode. Dat betekent dat de naam “*Giricaemium*” gekoppeld kan worden aan een legerkamp waarvan we de naam niet kennen, of aan een andere locatie. Daarna kunnen we verder ingaan op de vraag of Tolsum wel of niet de primaire context van het schrijfplankje kan zijn.

Winsum “*Giricaemium*” ?

Indien we onderzoek willen doen naar een locatie met de naam “*Giricaemium*”, dan ligt het voor de hand om die te zoeken op plaatsen waarvan we de Latijnse naam niet kennen en waar veel Romeinse voorwerpen zijn opgegraven die dateren uit de eerste decennia van de eerste eeuw. Er is een aantal locaties dat aan die criteria voldoet. Bijvoorbeeld de Romeinse haven in Velsen. Hiervan wordt echter aangenomen dat het *Castellum Flevum* zou kunnen zijn. Daarmee valt Velsen dus af. De namen van de verschillende Romeinse legerkampen in Nijmegen kennen we niet. Deze komen dus in aanmerking. Maar er zijn ook twee locaties die veel meer noordelijk liggen. Dat zijn Winsum in Friesland en Bentumersiel in Nedersachsen aan de Eems.

Van deze twee plaatsen maakt Winsum volgens mij de beste kans om geïdentificeerd te kunnen worden met de plaats “*Giricaemium*”. Winsum ligt ongeveer vijf kilometer verwijderd van Tolsum en uit opgravingen in Winsum zijn een groot aantal Romeinse voorwerpen bekend. Veel daarvan dateren rond de tijd van keizer *Tiberius* (14-37). Het gaat om verschillende soorten Romeinse voorwerpen: niet alleen munten en aardewerk (amforen voor wijn, olijfolie en vissaus, kruiken, bekertjes van *terra sigillata*), maar ook bijzondere voorwerpen zoals een onderdeel van een bronzen lamp

en een bronzen kinderhoofdje dat diende als gewicht voor een weegschaal (Galestin, 2001/2002). Hoewel er geen militaire uitrustingsstukken of grondsporen zijn aangetroffen waardoor de aanwezigheid van militairen zeker is, kan toch worden aangenomen dat er in Winsum Romeinse soldaten zijn geweest. Alleen zij hadden in deze periode de beschikking over de aantallen en soorten Romeinse voorwerpen zoals die in Winsum gevonden zijn. Bovendien hadden de meeste Romeinen die toen in ons gebied verkeerden iets te maken met het Romeinse leger.

Het is dus heel goed mogelijk dat de tekst op het schrijfplankje uit Tolsum in Winsum is opgesteld en dat het daar in aanwezigheid van verschillende getuigen is verzegeld. De tekst noemt helaas niet de naam van degene die de overeenkomst heeft gesloten. We weten dus ook niet of het een Romeinse persoon betrof of niet. Het zou iemand geweest kunnen zijn uit de terp “Groot Tolsum”. Dat zullen we nooit met zekerheid kunnen zeggen, maar indien het wel zo is dan heeft hij of zij, nadat de lening was terugbetaald, het contract teruggekregen. Wat er vervolgens met het contract is gebeurd weten we niet. Slechts een deel is in 1914 in Tolsum teruggevonden en pas in 2009 kon de inhoud van de tekst worden ontcijferd.

Summary: The Roman wax tablet from Tolsum (province of Friesland) deciphered

Almost a hundred years after the discovery of a Roman writing tablet at Tolsum, the transcription of the text on it appears to be erroneous. The text does not mention the purchase of a cow; instead, it is a loan between a debtor and a creditor who is a slave of Iulia Secunda. A tribune of the Fifth Legion and a soldier of a Batavian unit acted as witnesses. If Tolsum is indeed the primary context, the date of the contract, 23 February AD 29, which is one year after the Frisian revolt, is very interesting. It would show that the Roman military maintained their presence among the Frisians. In the text, the name

“Giricaemium” is mentioned as the place where the contract was drawn up. This does not look like the name of a Roman military fort, but it may be that of the modern village of Winsum, where Roman presence has been attested during the Tiberian period. It is only a few kilometres’ distance from Tolsum.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. De nieuwe vertaling en nieuwe inzichten werden gepresenteerd op het symposium ‘Het Geheim van Tolsum’, dat op 24 april 2009 werd gehouden in Tresoar (Fries Historisch en Letterkundig Centrum) in Leeuwarden. De lezingen (door K.A. Worp, A.K. Bowman, R.S.O. Tomlin, W.J. Zwolve, M.C. Galestin en G. T. Jensma) zullen in 2010 worden gepubliceerd in het tijdschrift *It Beaken*, uitgegeven door de Fryske Akademy in Leeuwarden. De uitleg over de gebruikte methode, de verantwoording van de keuzes en de nieuwe tekst met vertaling zal worden gepubliceerd door A.K. Bowman, R.S.O. Tomlin & K.A. Worp, *Emptio Bovis Frisica: the ‘Frisian Ox Sale’ Reconsidered*. Dit artikel zal in het najaar van 2009 verschijnen in het tijdschrift *Journal of Roman Archaeology*.

Literatuur

- Boeles, P.C.J., 1917. De vondsten uit de terp “Groot Tolsum”. De invoer van terra sigillata in Friesland. *De Vrije Fries* 25, 102–125.
- Bos, J.M., 1996. Beetgum en Tolsum: heilige huisjes in de Friese archeologie? *It Beaken* 58, 42–46.
- Galestin, M.C., 2001/02. Winsum-Bruggenburen, Third report on the excavation. Bronze and other Roman Finds. *Palaeohistoria* 43/44, 469–482.
- Galestin, M.C., 2008. Romeinse handel in Friese terp. In: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Archeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Leeuwarden, Fryske Akademy, Afûk, 121–126.
- Slob, E., 1995. De koopacte van Tolsum in het Fries Museum. *De Vrije Fries* 75, 7–18.
- Vollgraff, C.W., 1917. Eene Romeinsche koopacte uit Friesland. *De Vrije Fries* 25, 71–101.